

LDK pavieto žemės teismų funkcija – tarp notariato ir teismo (iki 1588 m.) (lietuviškų pavietų atvejis)

DARIUS VILIMAS

Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

El. paštas: dariusvilimas@hotmail.com

LDK pavietų žemės teismų knygos yra menkai iširtos. Tyrimo tikslas ir uždaviniai – išnagrinėti kai kurių LDK pavietų žemės teismų knygų sandarą ir nustatyti jų notarinių bei teisminių dalių santykį. Straipsnyje nagrinėjamas rankraštinių Kauno, Upytės, publikuotų Slanimo ir aprašytų Žemaitijos žemės teismo knygų pobūdis, formuluojama sisteminė knygų tyrimo galimybė.

Raktažodžiai: LDK pavietų žemės teismai, žemės teismų knygų sandara, Antrasis LDK Statutas, LDK bajorija

---

ISTORINIS ĮVYKIŲ KONTEKSTAS

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pavietų žemės teismai kūrėsi gana ilgai ir sudėtingai. Tai prasidėjo dar XVI a. 4-ajame dešimtmetyje, kai Pirmajame Lietuvos Statute 1529 m. bajorijai buvo numatyta galimybė dalyvauti regioninių didžiojo kunigaikščio vietininkų teismų darbe. Nuo to amžiaus 5-ojo dešimtmečio pradžios kai kuriuose (Vilniaus, Gardino, Slanimo, Kauno) valstybės administraciniuose centruose veikė Statute numatyti vadinamieji „žemės teismai“, iš valdovo vietininkų teismo pamažu tapę parinktųjų (*судьбу высажены*) teisėjų teismu. Pradėtos reguliariai pildyti tų teismų knygos rodo, kad iš esmės senasis vadinamasis *žemės* teismas (iki Antrojo Lietuvos Statuto priėmimo) buvo pilies teismo sinonimas, o pats teismo pavadinimas tada dar nebuvo nusistovėjęs.

Tačiau bajorija tuo nesitenkino. Kaip sektiną precedentą jie turėjo Lenkijos bajorų teismų pavyzdį, čia jau senokai veikė nepriklausomas žemės teismas. Dar daugiau – tokie teismai XVI a. pirmojoje pusėje buvo įkurti formaliai LDK priklausančioje Palenkės vaivadijoje, kurioje veikė lenkų teisė ir skirtingi nei likusioje LDK teritorijoje teismai. Brendo esminė teismo sistemos reforma, sutapusi su kitomis to meto valstybinėmis reformomis.

Antrojoje XVI a. pusėje LDK įžengė į reformų epochą. Pradėtos valakų reformos tikslas buvo padidinti žemėvaldos našumą ir pajamingumą. Kiek vėliau atėjo metas reformuoti ir valstybės administraciją, teismą ir savivaldos sandarą. Tikroji žemės teismo istorija prasideda nuo 1564 m. Bielsko privilegijos, teisiškai sulyginusios visos bajorijos luomo atstovus ir pradėjusios teismo reformą. Po pusantrų metų priimtas ir įsigaliojęs Antrasis Lietuvos

Statutas (LS) jau įtvirtino pakitusią teismų sandarą, be didesnių korekcijų egzistavusią du šimtmečius.

Ką iš teismų reformos laimėjo paprasti bajorai? Kiekviename pavieto ar žemės centre įsteigti bajoriškieji žemės ir pakamario teismai. Dar buvo ir pilies teismai, tačiau jie liko valdovo administracijos žinioje ir nuo žemės teismo skyrėsi tuo, kad pilies teismo pareigūnai būdavo skiriami vaivados, kuriam paliekamos spręsti tik kriminalinės bylos. Teismas priartėjo prie kiekvieno, net paprasto bajoro, kuris žinojo, kad formaliai jis galės teistis net ir su didiku. Kiekvienas juridinis bajoro veiksmas ar finansinė operacija galėjo būti santykinai greitai užfiksuotas pilies (jie dirbo kas mėnesį po dvi savaites) arba žemės teisme. Kadangi renkamo žemės teismo prestižas buvo didesnis už skiriamų pareigūnų pilies teismo, labai dažnai iš pilies teismo knygų į žemės teismo knygas būdavo peraktuojami įvairūs notariniai įrašai arba vaznių pareiškimai, nes žemės teismas dirbo tik tris sesijas per metus. Kiekviename teisme buvo teismo pareigūnų prižiūrimoje skrynioje saugomos teismo knygos, kuriose buvo galima įrašyti savo dokumentus nesibaiminant, kad vieno ar kito juridinio akto originalas gali sudegti gaisre – išrašai iš teismo knygų turėjo tokią pačią galią kaip ir jų originalai. Taigi teismų reforma ir jų kompetencijos atskyrimas (žemės teismui liko civilinės, pilies teismui – kriminalinės bylos, o pakamario – valdų ribų ginčai) įvedė daug daugiau tvarkos į teisės dalykus. Bajoras žinojo, kada ir kur dirbs vienas ar kitas pavieto teismas. Jis galėjo tikėtis greitesnio teisingumo įvykdymo ar saugesnio jam vertingų dokumentų kopijų peraktavimo. Palengva keitėsi ir paties bajoro mąstysena – šalia pavietų seimelių žemės teismai tapo pagrindine vieta, kur viešojoje erdvėje būdavo sprendžiami bajorų tarpusavio ginčai, tvirtinamos jų atliktos finansinės operacijos ar kiti jiems svarbūs faktai. Net tokie atrodytų keisti dalykai, kaip paprastas išplūdimas susitikus gatvėje, nenoras atiduoti jau pažadėtą dukrą už vyro ar smulkus chuliganizmas, būdavo skrupulingai fiksuojami. Lygiai taip pat skrupulingai būdavo fiksuojama ne tik teisminio ginčo eiga, bet ir susitaikymas arba teismo nuosprendis. LDK bajorai žemės teismuose įgyvendino savo seną svajonę – teismo nepriklausomybės nuo didžiojo kunigaikščio ir didikų-vietininkų principą. Kartu tokių teismų įkūrimas ir darbas buvo labai vertinga teisinės kultūros lavinimosi mokykla. Žemės teismo knygos – neįkainojamos vertės bajorų gyvenimo teisminės briaunos atspindys. Jos yra dvigubai vertingesnės dar ir todėl, kad, be teisminių dalykų, jose fiksuojama ir daugybė notarinių dalykų ar šiaip gyvenimiškos kasdienybės faktų.

TYRIMO SCHEMA

Tiriant pavietų žemės teismų knygų turinį, naudotasi jau taikyta ir kiek išskleista tyrimo schema [29]. Visi tirtų žemės teismo knygų įrašai padalyti į du didelius blokus: notariniai ir teisminiai įrašai. Kadangi dažnai sunku nubrėžti ribą tarp šių dviejų grupių įrašų, stengiasi pabrėžti skirtumą tarp tų dokumentų, kurie buvo aktuoti teismo knygoje be jokių tarpininkų, ir tarp tų, kurie įrašyti pavieto teismo pareigūnų. Taigi pirmuoju atveju kalbama apie *grynąjį notariatą*, kuriame žemės teismas funkcionuoja ne kaip teismo, o kaip notarinė įstaiga. Kitais atvejais turime panašius atvejus, tačiau jau su teismo tarpininkais, todėl tai priskiriama antrajam įrašų tipui. Pavyzdžiui, tiesioginis įvedimas į parduotą ar įkeistą ir pan. valdą, įrašant tai be tarpininkų, bus notarinis įrašas, o tas pats veiksmas, fiksuotas vaznio ir su juo buvusių bajorų liudininkų, jau priklausys antrajai įrašų grupei. Lygiai taip pat pavieto vazniai, aktuojantys notarinių savo bičiulių įrašą, priklausys pirmajam dokumentų blokui, o visais kitais atvejais advokataudami – jau antrajam.

Notarinių įrašų blokui priklausys visi turto ir valdų pirkimo ir pardavimo, arendos ir įkeitimo, dovanojimo, mainų, dalybų aktai, visi skolraščiai bei testamentai, kilnojamojo ir nekilnojamojo turto inventoriai ir sąrašai, taip pat susitaikymų, leidimo ir kvitavimo raštai ir dar daug kitokių smulkesnių ir retesnių notarinių įrašų, pavyzdžiui, pranešimai apie kraičio ar vainiko sumokėjimą ar kilsius gaisrus. Tuo tarpu teisminiai aktai yra visi įrašai, kurie sudaryti arba teismo pareigūnų, arba bajorams kreipiantis į žemės teismą jau ne kaip į notarinę, o į teismo įstaigą. Šie aktai dalijami į tris dideles grupes. Pirmą sudaro teismo nutartys ar jų nukėlimas, jų perdavimas kitiems teismams. Antrą – vaznių (teismo vykdytojų) pareiškimai apie teismo nuosprendžių įvykdymą ar neįvykdymą, įvairių teismo šaukimų teikimas ar neįteikimas, vaznių dalyvavimas įvertinant skundėjų nuostolius ir žaizdas, bajorų šaukimai į teismą. Trečioji grupė – pačių bajorų pareiškimai: jų skundai dėl prieš juos įvykdytus įvairius nusikaltimus (su vaznių apžiūra ar be jos), jų atvykimo ar neatvykimo paliudijimas, įgaliojimai atstovauti sau ar paimiti pinigų ir pan.

Žinoma, neįmanoma labai griežtai atriboti visų įrašų, todėl abiejuose aktų blokuose neišvengiamai atsiranda „kitų“ atskirų įrašų grupelė, kurioje fiksuoti pavieniai atskiri įrašai. Reikia pabrėžti, kad dėl fragmentiškai išlikusių šaltinių negalima kalbėti apie visą pavietų žemės teismų darbo panoramą. Siūloma žemės teismo knygų tyrimo schema taip pat nėra baigtinė, ateityje ji gali būti tobulinama ar plečiama.

ISTORIOGRAFIJA IR TYRIMO OBJEKTAS

LDK pavietų žemės teismo knygų turinys nėra daug tyrinėtas. XX a. pradžioje keliasdešimt Žemaitijos žemės teismo knygų, saugomų Vilniaus centriniame senųjų aktų archyve, aprašė I. Sprogis su pagalbininkais [35, d. 1–2]. Labai panašią į mūsų tyrimo schemą naudoja ukrainiečių istorikė Natalija Starčenko, tirianti Voluinės pilies teismų darbą XVI a. pabaigoje (1). Lietuvoje vėlyvesnius, LDK XVIII a., pilies teismus nagrinėjo D. Burba, tiesa, kiek kitokiu, kriminaliniu, aspektu [23]. Žemaičių bajorijos šeiminius ryšius XVI a. pabaigoje nagrinėjo R. Trimonienė [28]. Geografiškai ir chronologiškai artimą N. Starčenkos tyrimui temą kitu rakursu tyrė V. Poliščiuokas [36–37]. Iš Lietuvos istorikų, analizavusių Žemaitijos realijas, būtina paminėti E. Saviščevą [26] ir J. Drungilą [25].

Tyrimui pasirinkta keliolika išlikusių ankstyvųjų (iki Trečiojo LS įsigaliojimo 1589 m.) rankraštinų LDK pavietų žemės teismo knygų, saugomų Lietuvos Respublikos bibliotekose ir archyvuose. Šiame straipsnyje taip pat tiriama ir kelių jau publikuotų LDK žemės teismo knygų medžiaga. Siekiant pernelyg neišsiplėsti nebus nagrinėjama baltarusiškųjų LDK pavietų išlikusių žemės teismo knygų medžiaga, saugoma Baltarusijos archyvuose, ji bus atskiro, vėlesnio, tyrimo tema. Straipsnyje bus kalbama apie šias žemės teismo knygas: keturias Upytės, puspenktos – Kauno (penktosios knygos chronologijos ribos yra tarp Antrojo ir Trečiojo LS) ir trylika Žemaitijos knygų (jų savitumas dar bus pabrėžtas toliau) [1–22]. Į aptarimą įtrauktos ir dvi Slanimo žemės teismo knygos, publikuotos dar XIX a. pabaigoje [33]. Ankstyvosios Gardino „žemės“ teismo knygos į šį aptarimą nepateko, nes jos yra priešreforminės, todėl naujojo tipo teismo įrašų ten tėra tik keletas (2).

(1) P vz. [38, 39]. Istorikės pranešimas šia tema „O efektywności funkcjonowania sądownictwa grodzkiego na Wołyniu w końcu XVI wieku (do pytania o kulturze prawnej szlachty wołyńskiej)“ buvo perskaitytas XX Lenkijos MA Lituanistinės komisijos konferencijoje 2011 09 28 (spaudoje, bus publikuotas 2012 m.).

(2) *Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов*, т. 17, 21, Вильна, 1885.

Kauno atvejis. Kauno pavieto padėtis dėkinga tuo, kad jame žemės teismo knygos išliko nuo pat 1566 metų. Tai seniausios Lietuvos Respublikos teritorijoje išlikusios pavietų žemės teismo knygos. Ši serija nėra pilna – vēlesnēse knygosē minima, kad XVI a. 8-ajame dešimt-metyje žemės teismas Kaune dirbo: po Žygimanto Augusto mirties 1572 m. Kaune teismas dirbo tik vienąkart 1575 m. pradžioje, vėliau, valdant Steponui Batorui – tik nuo 1577 m. vasaros (abi minėtos knygos neišliko). Yra žinoma, kad Kaune Pirmojo LS numatytas dviejų parinktųjų teisėjų teismas veikė maždaug nuo XVI a. 5-ojo dešimtmečio pradžios, o pirmasis poreforminis Kauno žemės teismo teisėjas Mykolas Juškaitis Kulvietis buvo vienas to teismo teisėjų [28, 413].

1 lentelė. Kauno žemės teismo 1566–1588 m. knygų turinio analizė

Eil. Nr.	Knygų metai	Iš viso įrašų	Iš jų notarinių	Iš jų juridinių	Iš jų nuosprendžių
1	1566–1567	640	39	601	0
2	1569–1570	150	88	62	30
3	1581–1583	476	293	183	35
4	1583–1584	331	168	163	39
5	1588–1590*	189	105	84	12

* Šios knygos nagrinėjamos tik dvi teismo sesijos iš penkių, apimančios 1588 m. (tada dar galiojo Antrasis Lietuvos Statutas).

Iš bendro konteksto išsiskiria pirmosios dvi Kauno pavieto žemės teismo knygos, ypač pirmoji. Pirmoji 1566–1567 m. Kauno žemės teismo knyga, vedama ne pagal Antrojo LS numatytas tris teismo sesijas per metus, o beveik ištisiniu srautu, iš esmės yra teismo skundų knyga be jokios teismo sprendimų registracijos. Ji labai panaši į pilies teismo knygas, kurios turėjo būti pildomos kas mėnesį bent po dvi savaites. Tačiau pavadinti jos senąja pilies teismo knyga negalima – čia dirbo žemės teisėjas, žemės pateisėjis ir žemės raštininkas. Šias netipines pirmųjų Kauno žemės teismo knygų savybes pažymėjo ir M. Gorbačevskis, savo Vilniaus archyvo teismo knygų kataloge jas sudėjęs atskirai nuo kitų Kauno žemės teismo knygų [34, 490–492] ir pavadinęs „dekretų knygomis“, nors jos visai ne dekretų, o greičiau einamųjų reikalų ar einamųjų skundų (3). Kita vertus, iki XVIII a. naudoto pavieto teismų knygų tematinio-rūšinio padalijimo pagal įrašų pobūdį tuo laikotarpiu tikrai dar buvo toli (4).

Upytės atvejis. Upytės pavietą reprezentuoja keturios išlikusios 1569–1588 m. žemės teismo knygos. Kai kurie šio pavieto žemės teismo darbo aspektai jau yra aptarti [32, 70–91]. Visgi reikia pasakyti, kad ir ši knygų serija išliko nevisa, nors XIX a. M. Gorbačevskio kataloge šios keturios knygos dar buvo surištos į vieną knygą [34, 539], matyt, tik tiek jų tebuvo likę. Knygos nelabai didelės, skirtingai išsilaikiusios, ir nors notarinių įrašų ten maždaug pusė, teisiniuose įrašuose nuosprendžių nelabai daug – tik kiek daugiau nei keturiasdešimt. Kaip išskirtinė paminėtina pirmoji Upytės žemės teismo knyga, kurioje labai daug priešesijinių vazių pareiškimų – net 60.

(3) P. 490–491 – „Kauno žemės teismo aktų knygos“ ir p. 492 – „dekretų knygos“ [34].

(4) Tik XVIII a., o ypač antrojoje jo pusėje, šalia teismo aktų knygos dar atsiranda „einamųjų reikalų“ (*potočnyje*) knygos, protokolų knygos ir kita. Geriausiai tokią pavadinimų nomenklatūrą atspindi tame pačiame kataloge esantis Upytės žemės teismo knygų grupavimas, nurodant net septynių rūšių žemės teismo knygas [34, 487–496]: aktų knygos, aktų protokolai, einamųjų aktų protokolai, dekretų protokolai, bylų rejestrai, taktiniai rejestrai ir ordinariniai rejestrai. Šešios iš septynių knygų rūšių pradėtos vesti tik XVIII a.

2 lentelė. Upytės 1569–1588 m. žemės teismo knygų turinio analizė

Eil. Nr.	Knygų metai	Iš viso įrašų	Iš jų notarinių	Iš jų teisminių	Iš jų nuosprendžių
1	1569–1570 m.	241	83	158	17
2	1578–1579 m.	187	121	66	7
3	1584–1586 m.	166*	89	77	16
4	1588 m.	90	62	28	2

* Dalis knygų įrašų neįskaitomi – nublukę ar nuplyšę.

Apibendrinant galima teigti, kad išlikusios keturios Upytės žemės teismo knygos savo turiniu gana panašios į to paties laikotarpio Kauno žemės teismo knygas. Kaip ir Kaune, čia iš pradžių vyrauja teisminiai įrašai be teismo nuosprendžių, vėliau daugėja ir notarinių įrašų.

Žemaitijos atvejis. Atrodo, kad nepamainomu pagalbininku šiame tyrime turėtų būti gausios ir didelės Žemaičių žemės teismo knygos, kurių nemažai išliko nuo 1575 metų. Tyrimą turėtų supaprastinti ir jau egzistuojantys seniausųjų (iki XVI a. pabaigos) Žemaičių žemės teismo knygų aprašai. Deja, šis įspūdis yra apgaulingas. Mat daugiau nei prieš šimtmetį Vilniaus archyvisto Ivano Sprogio parengti aprašai nėra tikslūs. Visų pirma ne visur sutampa tada aprašytų ir dabar išlikusių knygų dydžiai. Antra, ir tai svarbiausia, praeito amžiaus archyvistus gluminusios Žemaičių žemės teismo knygos XX a. tarpukariu buvo perrištos ir padalytos į dvi knygų serijas – *A seriją* (žemės teismo aktai) ir *B seriją* (žemės teismo bylų). Taigi kai kurios iš I. Sprogio aprašytų knygų jau neegzistuoja, nes yra perrištos iš naujo – padalytos, sujungtos ir panašiai. Tokios jos ir išliko Vilniaus universiteto Rankraščių skyriaus fonde Nr. 7 (5). Beje, iš šio aprašo aiškėja, kad XVII a. pradžioje buvo daugiau bylų nei aktų knygų.

Kodėl taip atsitiko? Į šį klausimą atsakymą pateikia išlikusių Žemaitijos knygų peržiūra. Pirmose Žemaitijos žemės teismo knygose yra beveik vien notariniai įrašai. Tik vėlesnėse, jau XVI a. 9-ojo dešimtmečio, knygose atsiranda ir teisminių įrašų. XX a. 4-ojo dešimtmečio archyvistai ne tik perrišo knygas padieniui, lyg nebūtų supratę, kad teismo sesiją gali sudaryti keletas vėlesnių sąsiuvinų, kuriuos vedė atskiri paraštininkiai (6), bet ir išskaidė pačias teismo knygas pagal įrašų rūšį (7), sukurdami *žemės teismo aktų* (A) ir *žemės teismo bylų* (B) serijas. Kai kur, pavyzdžiui, buvusioje 1582 m. Žemaitijos žemės teismo knygoje Nr. 14579, tai pavyko lengvai padaryti, atskiriant notarinę knygos dalį nuo juridinės-teisminės jos pabaigos – 118 pirmų įrašų tapo Žemaitijos žemės teismo aktų knyga Nr. 3 (VUB RS, f. 7, Nr. 300), o po jos sekę 54 teismo sprendimai pradėjo Žemaitijos žemės bylų seriją (VUB RS, f. 7, Nr. 362). Dabartinėje šio teismo knygų klasifikacijoje tai yra Žemaitijos trečioji ir ketvirtoji žemės teismo knygos [30, 188–189]. Tačiau vėlesnėms to žemės teismo knygoms pasisėkė mažiau – notariniai ir teisminiai įrašai jose sumaišyti, todėl tokių „grynų“ vieno ar kito tipo knygų suformuoti nepavyko. Tokia revizija niekais pavertė ir XX a. pradžios Vilniaus archyvistų pastangas aprašyti tas knygas – tada VCA knygų aprašo serijoje suregistruotas Žemaitijos žemės teismo knygas dabar atsekti keblu. Laimė, kad *B serijoje* iki 1588 m. tokių teismo bylų knygų yra tik dvi (8), tiesa, nuo 1590 m. jos eina

- (5) VUB RS, f. 7, *A serija* – Nr. 297–351 ir *B serija* – Nr. 362–494; toliau vėl eina aktų (?) knygos. Šių serijų išskyrimas yra atskiro tyrimo objektas.
- (6) Taip buvo „sutvarkyta“ pirmoji Žemaitijos žemės teismo knyga, apie tai žr. [31, 246–247, nuor. 34]. Beje, taip padieniui „sutvarkytos“ ir kai kurios kitos žemės teismo knygos, pvz., Upytės žemės teismo knyga Nr. 3 (1584–1586) [8].
- (7) Apie tai yra rašiusi E. Eitmaitytė [24, 27–30].
- (8) VU BRS fondo Nr. 7 mašinraštinis aprašas.

lygiagrečiai su *A serijos* knygomis beveik pamečiu. Palyginimui galima peržvelgti I. Sprogio sudarytų Žemaitijos knygų aprašą ir dabartinių Žemaitijos knygų būklę (iki 1588 m.). Nesutampa net to laikotarpio buvusių ir dabar esamų knygų skaičius.

3 lentelė. Esamos ir buvusios Žemaitijos žemės teismo knygos

Eil. Nr.	Pagal I. Sprogio „Опись документов ВЦА древних актовых книг“, вып. 1–2.	Lapų /dok.	Palyginimas	Dabartinė padėtis	Lapų /dok.
1	Žemaitijos I, 1575	850/403	Sutampa	Žemaitijos I, 1575	857/403
2	Žemaitijos II, 1578	663/343	Beveik sutampa	Žemaitijos II, 1578	637/331
3	Žemaitijos III, 1578–1579	451/286	Nesutampa	Žemaitijos III, 1582	241/118
4	Žemaitijos IV, 1581	464/263	Nesutampa	Žemaitijos IV, 1582	83/54
5	Žemaitijos V, 1582	324/172	Suskaidyta	Žemaitijos V, 1584	469/210
6	Žemaitijos VI, 1583	390/302	Nesutampa	Žemaitijos VI, 1584	26/30
7	Žemaitijos VII, 1584	501/390	Nesutampa	Žemaitijos VII, 1584	111/182
8	Žemaitijos VIII, 1584–1599	808/463	Suskaidyta?	Žemaitijos VIII, 1584	86/29
9	Žemaitijos IX, 1585	541/336	Nesutampa	Žemaitijos IX, 1585	132/175
10	Žemaitijos X, 1585	199/124	Nesutampa	Žemaitijos X, 1585	518/253
11	Žemaitijos XI, 1586	378/227	Sutampa	Žemaitijos XI, 1586	378/227
12	Žemaitijos XII, 1586	361/257	Sutampa	Žemaitijos XII, 1586	361/257
13	Žemaitijos XIII, 1588	280/205	Neaišku		
14	Žemaitijos XIV, 1588	350/279	Sutampa	Žemaitijos XIII, 1588	350/279

Labiausiai pasisėkė Žemaitijos X ir XI žemės teismo knygoms, kažkodėl likusioms Lietuvos valstybės istorijos archyve ir todėl nedalytomis ir „nerūšiuotoms“ (9). Kaip matome, didesnė šio laikotarpio Žemaitijos žemės teismo knygų dalis yra performuotos – išskaidytos ir perrištos, todėl gana sudėtinga pasinaudoti I. Sprogio atliktu XVI a. pabaigos Žemaitijos žemės teismo knygų aprašymu.

4 lentelė. 1575–1588 m. Žemaitijos žemės teismo knygų turinio analizė

Eil. Nr.	Knyga ir jos metai	Iš viso įrašų	Iš jų notarinių	Juridinių	Iš jų nuosprendžių
1	Žemaitijos, 1575 m.	403	399	4	0
2	Žemaitijos, 1578 m.	343	324	19	7
3	Žemaitijos, 1582 m. [14579]	118	118	0	0
4	Žemaitijos, 1582 m. [14579]*	54	0	54	19 [ŽŽB-1]
5	Žemaitijos, 1584 m.	210	210	0	0
6	Žemaitijos, 1584 m.	29	2	27	8
7	Žemaitijos, 1584 m.	182	19	163	15
8	Žemaitijos, 1584 m.*	29	0	29	18 [ŽŽB-2]
9	Žemaitijos, 1585 m.	175	18	157	34
10	Žemaitijos, 1585 m.	253	252	1	0
11	Žemaitijos, 1586 m.	227	99	128	42
12	Žemaitijos, 1586 m.	257	105	152	43
13	Žemaitijos, 1588 m.	279	164	115	23

* Žemaitijos žemės teismo bylų knygos (*B serija*).

(9) Žr. LVIA, Nr. 14585 ir 14586.

Taigi, tenka konstatuoti, kad išlikusi Žemaitijos žemės teismo bylų serija (Serija B) turėtų būti didesnė. Žemaitijos žemės teismo knygų medžiaga yra ne tik ypač gausi, bet jai reikia naujo ir visai kitokio tyrimo būdo, nes teismų knygos čia išskirtos į dvi tematiškai skirtingas aktų ir bylų serijas.

Slanimo žemės teismo knygos (dvi knygos). Prie turimos trijų lietuviškųjų paviėtų žemės teismų medžiagos galime pridėti vieno baltarusiško pavieto, Slanimo, žemės teismo knygas, publikuotas Vilniaus archeografinės komisijos aktų serijoje (10). Tame AVAK tome paskelbta ir ankstesnė ikireforminė Slanimo „žemės“ teismo knyga, bet mums įdomesnės dvi poreforminio Slanimo žemės teismo knygos.

Iš XIX a. Vilniaus archyvo katalogo ir dabartiniame Baltarusijos NIA Minske esančių aprašų aiškėja, kad šios dvi knygos neina viena po kitos. Dabartiniame Slanimo žemės teismo knygų sąrašė tarp jų yra dar viena 1567–1570 m. knyga, o VCA kataloge jos sunumeruotos Nr. 7675 ir 7678 – taigi tarp jų turėjo būti dar dvi knygos. Pirmoji poreforminė Slanimo žemės teismo knyga savo struktūra ir turiniu primena pirmąją Kauno žemės teismo knyga. Nors iš jos matyti, kad teisia naujasis žemės teismas – teisėjas, pateisėjis ir raštininkas, o jos pradžioje net aprašyta teismo įkūrimo ceremonija [33, 147–149], tos knygos įrašai eina vienu „srautu“, panašiai kaip prieš tai buvusioje ir ten pat publikuotoje [33, 1–146] 1555–1565 m. „žemės“ (faktiškai ikireforminėje pilies) teismo knygoje, o joje vyrauja juridiniai-teisminiai įrašai – net 265 iš 290. Tačiau iš jų teismo nuosprendžių tėra tik trys. Antroji publikuotoji poreforminė 1570 m. Slanimo žemės teismo knyga (dabar ji Minske fondo apraše turi Nr. 3) yra daug trumpesnė, bet joje daugiau notarinių įrašų – 63 iš 83. Idomu tai, kad iš 20 nenotarinių įrašų net 17 yra teismo nuosprendžiai. Taigi turima Slanimo žemės teismo informacija papildo bendrą raštvedybos tendenciją – po pirmųjų gana chaotiškų ir nenuoseklių žemės teismo knygų vėliau pastebimai išauga notarinių įrašų skaičius, kurie nors ir neužgožia juridinių-teisminių įrašų, bet tampa ryškiu žemės teismo knygų akcentu.

Iš seniausių esamų teismo knygų susidaro įspūdis (Kauno, Slanimo, čia išsamiau nenauginėtas Gardino žemės teismo atvejais), kad ten, kur naujojo žemės teismo prototipas veikė ir iki teismo reformos, naujojo žemės teismo įkūrimas nesukėlė didesnio susidomėjimo. Tokio žemės teismo įkūrimo privilegijų, suteiktų Žygimanto Augusto, nerasta daug (Naugardukas, Slanimas, Pinksas), tad jas galima traktuoti ne kaip nesurastas, o kaip nebuusias privilegijas. Juk daugeliu atvejų (tą mums rodo skelbtos Slanimo ar ikireforminės Gardino žemės teismo knygos) nauji žemės teismai dar kurį laiką dirbo kaip senieji (srautu), juose buvo įrašomi dokumentai, analogiški prieš tai buvusiems teismams. Suprantama, tai tik hipotezė, nes Slanimo žemės teisme naujo teismo įkūrimo procedūra aprašyta labai išsamiai (nors pareigūnai ir skiriami dar be kandidatų, o didžiojo kunigaikščio valia), o Kauno žemės teismo ikireforminės knygos neišliko. Pagaliau yra dar vienas aspektas – perimamumas. Štai Kauno žemės teismo teisėju tampa tas pats senasis Mykolas Juškaitis Kulvietis, garbaus amžiaus parinktųjų (išsodintųjų) teisėjų atstovas. Tokių pavyzdžių yra ne vienas ir ne du [30, 107–109].

Suprantama, kol neperžiūrėta ir neapibendrinta baltarusiškųjų LDK paviėtų žemės teismo knygų medžiaga, per anksti daryti platesnius apibendrinimus. Tačiau čia sumodeliuota žemės teismo tyrimo schema gali būti pagrindu tolesniems ir daug platesniems žemės teismo, kaip *institucijos*, ir bajoro, kaip tos institucijos nario, tyrimams.

(10) [33: 1565–1566 m. knyga, 147–301, 1570 m. knyga; ten pat, 302–445].

IŠVADOS

1. Išlikusios seniausios trijų lietuviškųjų paviėtų rankraštinės žemės teismo knygos pasižymi didele tematine įvairove. Šių knygų medžiaga rodo, kad nors nuo pat pradžių Kauno ir Upytės paviėtų žemės teismo knygose vyrauja teismo pobūdžio įrašai, pačių teismo sprendimų šiose knygose yra sąlyginai nedaug.

2. Išimtį čia sudaro Žemaitijos žemės teismo knygos, kuriose jau nuo pirmosios knygos (1575) vyrauja notariniai įrašai ir beveik nepasitaiko teisminių įrašų. Pastarųjų padaugėjimas tik XVI a. 9-ajame dešimtmetyje išprovokavo XX a. 4-ojo dešimtmečio archyvistus išskirti Žemaitijos žemės teismo knygas į dvi – žemės teismo aktų (*A serija*) ir žemės teismo bylų (*B serija*) – serijas. Tokio žemės teismo knygų „surūšiavimo“ būdo šiuo laikotarpiu kitų LDK paviėtų žemės teismo knygose neaptikta.

3. Notarinių įrašų daugėjimas paviėtų žemės teismo knygose patvirtina hipotezę, kad, norint bylinėtis teismuose dėl vieno ar kito reikalo, reikėjo ir dokumentų, įrodančių besibylinėjančių asmenų argumentų teisumą. Taigi notariniais įrašais ne tik buvo apsidraudžiama per gaisrą netekus dokumentų, jie buvo ir vertinga medžiaga sprendžiant galimas teismines kolizijas (ginčus dėl turto, valdų, palikimo ir pan.).

4. Kartu teisminių skundų ar nuostolių įrašymas į žemės teismo knygas rodo ir norą turėti teisminius svertus besibylinėjant su skriaudikais. Visi šie momentai rodo svarbų bajoriškosios savimonės – teisinės kultūros – formavimąsi ir stiprėjimą.

5. Visos šio tyrimo išvados yra preliminarios, nes į tyrimą kol kas neįtraukta baltarusiškųjų LDK paviėtų žemės teismo knygų rankraštinė medžiaga. Bet kokie platesni apibendrinimai bus galimi tik tuomet, kai tyrimas apims visos poliublijinės LDK teritorijos medžiagą.

Gauta 2011 12 14
Priimta 2011 12 31

Šaltiniai ir literatūra

- [1] Kauno žemės teismo aktų (1566–1567) pirmoji knyga. *VUB RS*, f. 7, knyga Nr. 26.
- [2] Kauno žemės teismo aktų (1568–1570) antroji knyga. *VUB RS*, f. 7, Nr. 25.
- [3] Kauno žemės teismo aktų (1581–1583) trečioji knyga. *VUB RS*, f. 7, Nr. 28a.
- [4] Kauno žemės teismo aktų (1583–1584) ketvirtoji knyga. *VUB RS*, f. 7, Nr. 27.
- [5] Kauno žemės teismo aktų (1588–1590) penktoji knyga. *VUB RS*, f. 7, Nr. 28.
- [6] Upytės žemės teismo aktų (1569–1570) pirmoji knyga. *VUB RS*, f. 7, Nr. 217.
- [7] Upytės žemės teismo aktų (1578–1579) antroji knyga. *VUB RS*, f. 7, Nr. 218.
- [8] Upytės žemės teismo aktų (1584–1586) trečioji knyga. *VUB RS*, f. 7, Nr. 219.
- [9] Upytės žemės teismo aktų (1588) ketvirtoji knyga. *VUB RS*, f. 7, Nr. 220.
- [10] Žemaitijos žemės teismo aktų (1575) pirmoji knyga. *VUB RS*, f. 7, Nr. 298.
- [11] Žemaitijos žemės teismo aktų (1578) antroji knyga. *VUB RS*, f. 7, Nr. 299.
- [12] Žemaitijos žemės teismo aktų (1582) trečioji knyga. *VUB RS*, f. 7, Nr. 300.
- [13] Žemaitijos žemės teismo aktų (1582) ketvirtoji knyga. *VUB RS*, f. 7, Nr. 362 (ŽŽB, Nr. 1).
- [14] Žemaitijos žemės teismo aktų (1584) penktoji knyga. *VUB RS*, f. 7, Nr. 301.
- [15] Žemaitijos žemės teismo aktų (1584) šeštoji knyga. *VUB RS*, f. 7, be Nr., fakt. Nr. 301 papild.
- [16] Žemaitijos žemės teismo aktų (1584) septintoji knyga. *VUB RS*, f. 7, be Nr.
- [17] Žemaitijos žemės teismo aktų (1584) aštuntoji knyga. *VUB RS*, f. 7, Nr. 363 (ŽŽB, Nr. 2).
- [18] Žemaitijos žemės teismo aktų (1585) devintoji knyga. *VUB RS*, f. 7, Nr. 297.
- [19] Žemaitijos žemės teismo aktų (1585) dešimtoji knyga. *VUB RS*, f. 7, Nr. 302.

- [20] Žemaitijos žemės teismo aktų (1586) vienuoliktoji knyga. *LVIA*, Gorb. katal. Nr. 14585.
- [21] Žemaitijos žemės teismo aktų (1586) dvyliktoji knyga. *LVIA*, Gorb. katal. Nr. 14586.
- [22] Žemaitijos žemės teismo aktų (1588) tryliktoji knyga. *VUB RS*, f. 7, Nr. 303.
- [23] BURBA, Domininkas. *Bajorijos kriminaliniai nusikaltimai ir baudmės Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVIII a.* Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, Istorija (05 H). Kaunas, 2010.
- [24] EITMAITYTĖ, Elena. Vytauto Didžiojo universiteto Rankraščių skyrius. *Bibliografijos žinios*, 1936, Nr. 1(49), p. 27–30.
- [25] DRUNGILAS, Jonas. Etnosocialinis mobilumas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje: Gruževskių giminės pavyzdys (XVI a. antroji pusė – XVIII a. pradžia). *Lietuvos istorijos metraštis*. 2004, 2, 2005, p. 53–78.
- [26] SAVIŠČEVAS, Eugenijus. *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas 1409–1566 metais*. Vilnius, 2010.
- [27] TRIMONIENĖ, Rita Regina. Bajorų luomo vedybinių ryšių atspindžiai Žemaičių žemės ir pilies teismo aktuose. XVI a. II pusė – XVII a. pirma pusė. Iš: *Istoriniai tekstai ir vietos kultūra*. Šiauliai–Ryga, 2004, p. 167–178.
- [28] Urzednicy Wielkiego Ksiestwa Litewskiego. Spisy. T. II: *Wojewodzstwo Trockie, XIV–XVIII wiek*. Warszawa, 2009.
- [29] VILIMAS, Darius. Kauno žemės teismas paskutiniaisiais Stepono Batoro valdymo metais (tematinio tyrimo metmenys). *Lituanistica*, 2011, t. 57, Nr. 3(85), p. 227–242.
- [30] VILIMAS, Darius. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564–1588)*. Vilnius, 2006.
- [31] VILIMAS, Darius. Seniausias Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismų knygos (iki 1589 m.) Lietuvos Respublikos archyvuose. Iš: *Lietuvos Metrika. 1991–1996 metų tyrinėjimai*. Sud. Z. Kiaupa, A. Urbanavičius. Vilnius, 1998, p. 238–254.
- [32] VILIMAS, Darius. Upytės pavieto žemės teismo elitas ir žemės teismo kasdienybė (1566–1588). Iš: *Iš Panevėžio praeities. Upytės žemei 750 metų*. Konferencijos pranešimai. Panevėžys, 2004 09 14. Panevėžys, 2004, p. 70–91.
- [33] *Акты, издаваемые Виленскою археографическою коммиссиею для разбора древних актов*. Т. 22. Вильна, 1890.
- [34] *Каталог древним актовым книгам губерний: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской, также книгам некоторых судов губерний Могилевской и Смоленской, хранящимся ныне в Центральном архиве в Вильне*. Сост. М. Горбачевский. Вильна, 1872.
- [35] *Опись документов Виленского Центрального Архива древних актовых книг*. Выпуски I–II. Вильна, 1901–1903.
- [36] ПОЛИЩУК, Володимир. Между процедурой и формуляром: источниковедческий анализ судебных записей замковых книг перед реформой 1564–1566 гг. (на примере луцких замковых книг 1558–1566 гг.). Iš: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija*. Vilnius: LII I-klas, 2007, p. 355–380.
- [37] ПОЛИЩУК, Володимир. Луцкий замковый уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564–1566 рр. *Український історичний журнал*, 2003, № 2, с. 3–13; 2005, № 1, с. 108–124.
- [38] СТАРЧЕНКО, Наталія. Вбивство князів Четвертинських 1576 р.: судовий процес та замирення на Волини в кінці XVI ст. *СОЦІУМ. Альманах соціальної історії*, 2007, вып. 7, с. 83–110.
- [39] СТАРЧЕНКО, Наталія. Судова риторика як вияв цінностей волинської шляхти кінця 16 ст. (на приклади справи про вбивство Балтазара Гнівоша з Олексова). *СОЦІУМ. Альманах соціальної історії*, 2010, вып. 9, с. 318–360.

DARIUS VILIMAS

Function of district land courts in the Grand Duchy of Lithuania – between notary and court (before 1588) (case study of Lithuanian districts)

Summary

District (powiat) land courts in the Grand Duchy of Lithuania (GDL) were founded in the course of the court and administrative reform in 1564–1566. Their functions and purpose were stipulated in the Second Statute of Lithuania (1566). Formally, land courts crowned the victory of the Lithuanian small and medium-sized nobility over the lords (magnates) who were at the very top of the nobility class. The new land courts symbolised the self-government of the GDL nobility in the judicial sphere. However, the analysis of the district land court books dating right after 1566 shows their two-fold type. The notarial function, which used to significantly overshadow the procedural-legal side of the court, started to play a crucial role in the activities of the land court.

The books of land court, which have survived to this day, vary by the content and type of their records. Some are predominated by notarial records, while others abound in legal-procedural ones. Financial operations – purchase and sale, pledge and mortgage – play a very important role in notarial records, whereas books of other type include not only court judgements (they are not numerous), but also complaints of the parties to the proceedings, reports of bedels (woźny) on their work (introduction of new owners to the property, delivery of writs of summons, endorsement of complaints and damages at the scene, etc.).

The growing number of notarial records in land court books shows the development and improvement of the legal culture of the ruling noble representatives of the nation, because written evidence became the main type of evidence in court. It also implies that district land courts brought ordinary Lithuanian nobles closer to writing and legal culture and changed their mentality.

The article presents a scheme of a systematic study of the contents of court books and justifies the main postulates of the study of such type. By separating the records of notarial and procedural type, the study attempts to show a multi-fold image of the functioning of land courts in individual regions.

Key words: GDL district land courts, contents of land court books, the Lithuanian Second Statute, GDL nobility